

Hadifogság versben – Henzsel Mihály első világháborús naplója

Buczko József

történész, PhD-hallgató
ELTE, BTK, Történeti Intézet

Absztrakt: Az első világháború alatt írt naplók és feljegyzések nagy változatosságot mutatnak tartalmi és formai tekintetben egyaránt. A paraszti, alacsonyabb társadalmi osztályokhoz tartozó bevonultak ritkábban vezettek feljegyzéseket a front és fogság tapasztalatairól, amikor viszont mégis, akkor egy, a polgáritól eltérő, másabb jellegű perspektíva jelenik meg az elbeszélésben. Jelen tanulmány Henzsel Mihály, egy Szabolcs vármegyei gyalogos katona orosz hadifogságban írt feljegyzéseit és verseit elemzi, melyeket 1915 és 1918 között írt, döntően a mervi hadifogolytáborban, Orosz-Turkesztánban.

Kulcsszavak: verses napló, fogságba esés a keleti fronton, Orosz-Turkesztán, Merv

Abstract: The diaries and notes written during the First World War show great diversity both in their forms and contents. It rarely happened that the soldiers enlisted from the provinces and the lower social classes took notes of their experiences in the front and POW camps, but when they did their narratives revealed a perspective significantly different from those of middle-class people. This study discusses the notes and poems of Mihály Henzsel, an infantryman from Szabolcs County, written between 1915 and 1918, mainly in a Russian POW camp in Merv, Russian Turkestan.

Keywords: *diary in verse, captivity in the Eastern Front, Russian Turkestan, Merv*

A Nagy Háború naplói és a „Henzsel-füzet”

Az első világháború egészen új fejezetet nyitott a háborúk történetében, nemcsak az abszolút számokat tekintve – a bevonultak, elesettek száma –, de a háborúban használt technikai újítások vagy a háborúról való általános gondolkodás terén is. A háború újszerűsége és élménye, majd sokkja törvényszerűen hozta magával megörökítés iránti vágyat is. Hogyha pedig a már sokkalta mélyebben feltárt politika-, esemény- és hadtörténeti irányvonalak mellett a társadalomtörténeti vonat-

kozást előtérbe helyezve az egyszerű katonákra figyelünk, a háborúnak egy egészen más; sokkalta személyesebb arca mutatkozik meg. Az általunk ismert háború mellett mindenki megharcolta a saját háborúját is, sebesülések, barátok és társak elvesztése vagy éppen a magány és hiányérzet képében, amit a fronton, a fogságban vagy a már otthon írt naplók és visszaemlékezések tettek maradandóvá.

Az leszögezhető, hogy az első világháború idején nem volt egyedi eset a naplóvezetés. Ezt erősíti meg Berend Miklós, önkéntes honvéd törzsorvos is, aki saját naplójában így fogalmaz: „*Ahogy eső után gomba terem az erdőn, úgy nőnek ebben a véresőben a harctéri naplók. Odakünn mindenki naplót vezet.*” (Berend, 1916, 6.) Katona Csaba 2017-es tanulmányában rámutat, hogy gyakorlatilag nincs semmi meglepő a naplóírók elsőre talán szokatlanul magas számában, hiszen az írástudók viszonylag magas aránya a korszakban jól párosult az idegen kulturális környezetben szerzett élmények megörökítésének vágyával. Persze előfordultak másféle motivációk is, mint a psziché ébren tartása vagy az egyszerű unaloműzés. (Katona, 2017, 103.)

A napló – különös tekintettel a háborús naplóra – nem alkalmas a történelem makroszintű rekonstruálására, azonban „*olyan önálló olvasmányként funkcionáló munkáról, [...] van szó [...], amelyek révén láthatóvá válik a történelem személyes vetülete.*” (Kunt, 2018.) Képet kapunk általa a szerző személyiségéről, érzelmeiről, szerencsés esetben egész személyes világáról. A személyes iratokat nem cenzúrázta a hatalom oly formában, mint a sajtót vagy az irodalmi műveket, és „*nem csak az egykori kulturális elit felfogását tükrözik. [...] Új hangokat, új nézőpontokat hozhatnak be, és így hozzájárulnak az adott korszak jobb megismeréséhez.*” (Kunt, 2018.)

Henzsel Mihály naplója 2020 tavaszán bukkant elő Kálmánházán, teljes tartalma egy bevezető tanulmánnyal 2021-ben lett közölve mint forráskiadvány a Kálmánházi Önkormányzat kiadásában. (Henzsel, 2021.) Jelen tanulmány célja a feljegyzésekben szereplő történetek kontextusba helyezése, az író által megírt helyek lokalizálása és a fragmentált szövegű napló értelmezése.

Henzsel Mihály az előszó után az „*Emlékirati kiskönyv*” címet adta feljegyzései összességének. Azonban a tartalomra és a formára való tekintettel jelen tanulmányban következetesen a napló, vagy – a fizikális szempontokat figyelembe véve – a füzet elnevezést használom. A naplót alapvetően két – egy prózában és egy verses formában elbeszélt – egységre lehet bontani. Az előbbi az első hat oldalt, valamint egy a 95. oldalon található feljegyzést foglalja magában, a szöveg fennmaradó részét pedig az író versei adják. A sorok közt olvasva arra lehet következtetni, hogy az író nem szánta a nyilvánosságnak munkáját. Szélesebb publikumnak legalábbis biztosan nem. Erre utal az is, hogy a fogságból való hazatérése után nem adta ki, vagy legalábbis nem tudni arról, hogy ezzel megpróbálkozott volna bármikor is a későbbiekben.

A napló felépítésével kapcsolatban az figyelhető meg, hogy noha a hangsúly egyértelműen a verseken van, mégsem teljesen „in medias res” a kezdés, hiszen egy előszóval és a fogságba-jutásának körülményeit leíró monológgal indít. Az első egység első része a „*Fogságba jutásomról*” címet viseli, melyben az író bemutatja, hogy mikor és miként került alakulatával orosz fogságba, és hogyan jutott el a napló megírásának helyéig, a belső-ázsiai Mervig. Ezután következik az az 57 vers, melyeket Henzsel a fő mondanivalójának szánt. Ezeket témájuk szerint alapvetően 4 csoportra lehet osztani:

Bánat, magány	A hazatérés vágya	A fogság leírása	Frontélmények
29 vers	13 vers	7 vers	5 vers

A leggyakrabban előforduló téma a bánat. Henzsel legtöbb verse szomorú, lemondó hangvételű, a rabság tényének megváltoztathatatlansága és az ezen való kesergés, elmélkedés jellemzi. Azonban nem uralja teljesen az egész szöveget; a hazatérésben és a családtagok viszontlátásában való reménykedés is gyakran helyet kap gondolataiban. Sok esetben ezek a versek is hasonlóan szomorú állapotból indulnak ki, azonban végükön inkább valamiféle pozitív gondolatiság és vágyakozás érvényesül. Ilyen például a „*Folyó partján*” című írás befejező versszaka is:

*Negyedik emlegeti kedvesét,
S többen csatákról mondanak mesét,
De végre összehangzik mindegyik szava:
Jöjj el, s ragyogj ránk, szép szabadság napja!*

Külön csoportba lehet sorolni azt az öt verset, melyek a keleti fronton zajló küzdelmekre reflektálnak. Ezek egyrészt az író saját szemszögéből nézve villantanak fel képeket – például egy orosz visszavonulásról a „*Roham*” című versben – másrészt egy harmadik, az eseményeken kívül álló fél perspektívája is megjelenik egy-egy csatajelenet leírásakor. Azonban az emlékeket olvasva úgy érezheti az olvasó, hogy maga is a fronton van a kék egyenruhában és a „*feje felett repked kartácsgránát*.” A harctéri leírások pedig nemcsak érzékletesek, de több konkrét utalást is tesznek például a hadszíntérre való odajutás útvonalára vonatkozóan. Végül pedig három verset nem igazán lehet beilleszteni a korábban meghatározott csoportok egyikébe sem, melyből kettő kimondottan szerelmes hangvételű; egy Mariska nevű lányhoz szól.

A napló 110, tollal és fekete tintával, kurzívval írt, az író által megszámozott oldalból áll. A 11x17,5 cm-es, eredetileg halvány barna színű füzetet valószínűleg már Mervben vásárolhatta, de az sem kizárható, hogy valamikor, a fogságba esése utáni időben, még európai orosz területen került rá sor. Előbbit és utóbbit is az a foglyok által tapasztalt viszonylagos szabadság támaszthatja alá, amit a naplóíró több helyen is érzékeltet. Azonban az sem teljesen elvethető gondolat, hogy

a füzetet még otthonról vitte magával, vagy a frontról való esetleges eltávozás ideje alatt vásárolta valahol a hadszíntér közelében.

Egy azonban bizonyos, amivel Henzsel Mihály az egész naplót felvezeti: „*E kis könyvet fogságom idején Ázsiában készítettem én.*” Tehát minden, ami a naplóban szerepel, döntő többségében Mervben, kisebb részben pedig a hazaút során íródott bele. A kis füzet nincs azonban tele; a 84. oldalnál megáll az addig folyamatosan vezetett szöveg, majd 10 üres oldal után a 95. oldalon szerepel a következő feljegyzés. Ennél a pontnál szembetűnik, hogy a 97-től a 100-as számozásig terjedő lapok hiányoznak; ezeket egyszerűen kitépték, a lapok csonkjai pedig jól látszanak. Veszteség ez a néhány eltűnt lap, hiszen az előző oldalon lévő feljegyzés hordozza az utolsó érdemi információkat Henzsel Mihály raboskodásával kapcsolatban, és az egyedüli töredéket, ami a hazaútra vonatkozik.

A naplóíró története

A naplóíró, Henzsel Mihály személyére vonatkozóan a Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség levéltára szolgál érdemi információval. Az ott őrzött iratokból többek között az derült ki, hogy noha a napló Kálmánházán tűnt fel, Henzsel Mihály Nyíregyházán született és élt családjával. Egészen pontosan a város északi részén, a Kótaji út 56. szám alatt. Édesapja ugyancsak a Mihály nevet viselte és az anyakönyv tanúsága szerint gazdálkodásból tartotta el családját. Édesanyját Palicz Juliannának hívták, valamint az 1916-os „*Szomoruságban*” című versből arra is következtethetünk, hogy a családban más gyermekek is voltak: „*Hát még a jó nagyanyám és testvéreim, akikért úgy eped a szívem...*” Ebben az írásban tehát nemcsak a testvérekről, de egy nagyszülőről is hírt kapunk.

Tekintettel arra a tényre, hogy a Henzsel család evangélikus felekezetű volt, az 1895. január 14-én született Mihályt evangélikus szertartás szerint keresztelték meg két nappal születése után, január 16-án. Keresztszülei Ilcsik Balázs és Gerliczky Julianna voltak, a szertartást pedig Bartholomaeidesz János lelkész vezette. (Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltára – Születési Anyakönyvek anyagai.)

Henzsel Mihály életében a születési időpontja utáni következő ismert eseményt már maga írja le naplójában. 1914-ben, 19 évesen vonult be az Osztrák-Magyar Monarchia közös hadseregébe mint gyalogos katona, s innentől kezdve kaphatunk róla közelebbi képet. Néha feltűnik az oldalakon egy-egy fogságbéli történés, esemény, mígnem a közel 4 évig tartó raboskodásnak 1918 őszén, feltehetően októberben vége szakadt, amikor – ekkor már Galíciából – hazaindult Magyarországra.

Arról, hogy a naplóíró mivel foglalkozott hazatérése után, és hogyan alakult a további élete, csak nagyon kevés információnk van. Az azonban bizonyos, hogy négyévnyi szüntelen hiányérzet és visszavágyódás után nemcsak hogy újra találkozott a verseiben gyakran megjelenő *Mariskával*, de feleségül is vette; a napló

írója 1920. december 11-én, 25 évesen kötött házasságot Gyurecskó Máriával. (Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltára – Házassági Anyakönyvek anyagai.)

A feleség családja – a házassági anyakönyv tanúsága szerint – ugyancsak nyíregyházi volt, s a Henzselékkal szomszédos utcában, a Hímes utca 5. szám alatt lakott. A fiatal házaspár azonban kissé messzebb költöztek; a város déli részén, a Serház utca 20. szám alatt kezdték meg közös életüket, majd a család öt évvel később bővült; 1925. október 2-án született meg első és – a megtalált iratok alapján – egyetlen gyermekük, Ilona. Az egyházi anyakönyvben a keresztszülnőknél Vida József és Henzsel Zsuzsanna neve szerepel. Utóbbi személy valószínűleg a naplói író testvére lehet, az egyetlen, akinek a nevét ismerjük azok közül, akikre több versében is utalt.

Felvetődik viszont a kérdés, hogy hogyan került a feljegyzés Kálmánházára, ahol megtalálták. Milyen kapcsolata volt Henzsel Mihálynak a településsel? Nagy Tamás helytörténésznek a naplói író személyével kapcsolatos kutatása rámutatott, hogy Henzsel nevű ember nem élt Kálmánházán a szóban forgó évtizedekben, így az utolsó pont az 1925. év, amiben biztosak lehetünk a jelenlegi ismeretek alapján. A földrajzi közelség miatt elképzelhető, hogy lánya, Ilona később Kálmánházára került, és megőrizte a naplót, azonban a kutatás idején nem sikerült élő leszármazottat találni – a napló egy lebontásra ítélt lakóház padlásáról került elő, amelynek a tulajdonosa elhunyt. Nem tudjuk, hogy meddig és hol élt a versek írója, amit azonban biztosan tudunk róla, az a naplóban áll, amely az alábbi felvezetéssel kezdődik:

Előszó

E kis könyvet fogságom idején Ázsiában készítettem én. Sok szánalmas napjaim előzője ezen kis könyvem tartalmazza. Kik e kis könyvecskét forgatni fogjátok, szomorú szívemet benne meglátjátok, hisz kit sorsa nem hajt messze idegenbe, elmúlik ez, ami volt, gondolom rossz álom. Egy botlás csak, amint az élet útját járom. Elfelejttem, mind elmarad, de e kis könyvecském emlékül megmarad.
1915. Henzsel Mihály

Az Alföldtől a Kara-kum-ig

Az 1914. június 28-ai szarajevói merénylet után még egy hónapot kellett várni a Monarchia Szerbia részére küldött hadüzenetére, a tényleges szárazföldi mozgósítások azonban csak néhány héttel később, az év augusztusának közepén indultak el – először a déli fronton.

Az északkeleti-, galíciai fronton augusztus 23-án indult meg az első osztrák-magyar támadás a felvonuló orosz erők ellen, amely azonban hamar elbukott, s a Monarchia erőit a Keleti-Beszkidek vonaláig kényszerítette vissza. Ez az alapvetően védekező állapot egészen 1915 májusáig fennállt; az év tavaszán reális féllelme volt a császári és királyi hadvezetésnek, hogyha nem érkezik támogatás a

Német Birodalom részéről, akkor az orosz erők belátható időn belül a Kárpátok láncain belülré is betörhetnek. Május elején azonban fordulat állt be; megérkezett az August von Mackensen vezérezredes által irányított német haderő, amely oroszlánrészt vállalt a hónap első napjaiban indított új, közös offenzívában, melynek eredményei a Gorlicénél történt áttörés után Przemyśl és Lemberg városának visszafoglalása, valamint az orosz erők Dnyeszter folyóig történő visszavonulása lettek. (Galántai, 1988, 206-256.)

Kronologikusan az első pont, amelyről Henzsel Mihály beszámol, az a frontra indulás és annak körülményei. „*Harczterre indulás Szécsény községből*” címet viselő verséből kiderül, hogy alakulatával a Nógrád vármegyei Szécsényből indult el a galíciai frontra vonattal:

*Prüszköl a masina, kész az indulásra,
ezer magyar vitéz szállott fel rája.
Úgy gondolnánk, tán a föld is reszket belé.
Megy a gőzös, viszen Galíczia felé.*

Az időrendet megtartva ezt az egész napló leglényegibb bejegyzése követi; a fogságba esés leírása. Ez az egység az egyedüli nem verses formában megírt, hanem prózai-, leíró szövegrész a naplóban, valamint az egyetlen, amely valamilyen kontextualizálja és konkrétumokkal tölti fel a történeteket. A rögtön az előszó után kezdődő részlet így szól:

Fogságba jutásomról

1914. december hó 24-én, Karácsony estekor történt elfogásom Tarno¹ tájékán egy nagy erdőben. Mikor sötétedett, akkor rohamoztak a muszkák. A cseheket, amikor azokat elfogták, vagy két óra múlva, mikor már bennünket is bekerítettek, akkor miránk rohamoztak, s jött a muszka miránk annyi, mint égen a csillag. S akkor, aki tudott, menekült s meghalt. A muszkák elfogtak, és amikor elfogtak, nem soká útnak indítottak bennünket és nagy szenvedéssel utazni kellett. Naponta 35-40 kilométer utat megtenni néha még fagyos, görcsös utakon, hideg, csípős télben, járhatatlanná vált utakon, térdig érő hóban és üres gyomorral. Mert ami való, az orosz komendók nem voltak képesek még arra sem, hogy egy kis ennivalót adjanak. Néha szegény lakosoktól szereztünk egy kis ennivalót magunknak.

Vagy két este széjjel bocsátottak bennünket a faluban. Ment mindegyik pihenőhely után nézni. Itt is mi, magyarok legrosszabbul jártunk. Én mégis tudtam velök egy kicsit gagyogni:² de azért mégis a muszkapártoló nép mellett sokszor

¹Tarnów (Tarnau), város Lengyelország déli részén, 1918-ig a Monarchia tarnai járásának központja Galíciában, Krakótól mintegy 90 kilométerre, keletre.

² Erre magyarázat lehet a Nyíregyháza környéki bokortanyák szlovák eredetű lakossága, akiknek jelentős része a 20. század elején még hordozta a nyelvet, vagy a naplóíró családjában lehettek is szlovák felmenők.

éhen kellett lepihenni. Szerencsénkre, hogy éjjelre nem kint a szabad ég alatt kellett aludni. De még az is előfordult, hogy mikor este lett, pihenő után hárman jártunk együtt a falun. Végig mentünk vagy háromszor, házból-házba, de pihenőhelyet nem adtak sehol. Elmentünk a muszka katonához, aki fegyvert fogott, s jött velünk, úgy mentünk pihenőhely után nézni. Köztünk csak egynéhány magyar bajtársunk dicsekedhetett avval, hogy jószívű házi családot találtak, ahol enni kaptak és pihenőt. Újév után jobbra fordult, mert 2 vagy 3 napban egyszer kaptunk ennivalót. Kevés kenyeret, húst, levest, cukrot, csaját.

Elindultunk a határ felé hideg szélben és derékig érő hóban, úgy néztünk ki, mint mozgó gomolya. Este 5 órakor egy faluban pihenni mentünk, de enni nem ettünk, mert nem volt semmi. Hétfőn délben kaptunk egy kis levest, este értünk Galícia határának utolsó városába, Bródiba.³ Ott aztán kikószáltunk a városba, s pénzért vettünk ennivalót. Onnan reggel elindultunk tovább és délelőtt 11 órakor átmertünk a galíciai határon. Istenem, vajon mikor jövünk innen vissza?

Délután 3 órakor értünk orosz Bródiba és ott vonatra ültünk és január 9-én éjszaka 11 órakor Kijevbe értünk. Itt aztán a lakosok kis pénzért ennivalót, cigarettát adtak és a laktanyában is lett volna mit enni, de az osztrák és bosnyák elszedte tőlünk. Január 10-én délután 1 órakor vonatra ültünk, s harmadnapra kaptunk csak ebédet. Azután meleg fűtőt a kocsiba. Kaptunk szenet, fát eleget, csak ennivaló volt kevés. Eleinte volt olyan eset, mikor nem volt ennivaló, arra a napra kiutaltak 25 kopeket, de abból se kaptunk csak 15-20 kopeket, a többit elnyelte az orosz kapzsiság.

Utazva az idő már jobban telt. Ha a vonatunk állomást ért, akkor a társaság mind kiugrált a vonatból, s ment koldulni és elég szerencsével lopni. Maguk az orosz katonák kísérték, tanítottak meg bennünket lopni. Lopással telt az indulásig az idő. A civilek pedig azt mondogatták, hogy oly meleg vidékre visznek bennünket, ahol megsülünk. Teremtő Isten, gondoltuk, talán a muszka cár napon sült?

Henzsel beszámolójából egy, már a Kárpátok északi előteréig visszanyomott alakulatnak a sorsa tárul elénk. Arra vonatkozóan, hogy fogságba eséséig pontosan melyik alakulatban szolgált a naplóíró nem kapunk információt, azonban ismert, hogy Szabolcs vármegye területe a közös hadsereg VI. kassai hadtestéhez tartozott, a magyar királyi honvédségen belül pedig az ugyancsak kassai székhelyű 3. honvédkerülethez. (Bene, 1998, 52.)

Ez alapján Nyíregyháza rendezett tanácsú város újoncait – itt kiemelve, hogy a naplóíró 1914 nyarán 19 éves volt – alapvetően a császári és királyi 5. gyalogezredhez küldték. Bene János továbbá rámutat, hogy a Monarchia fegyveres erőinek második vonalát a magyar királyi honvédség képezte, s a vármegye

³Brody, az Osztrák-Magyar Monarchia határvárosa Galíciában, a mai Lvivtől (Lemberg) 90 km-re északkeletre.

északi és nyugati járásainak újoncait a miskolci 10. honvéd gyalogezredbe is sorozták. (Bene, 1998, 53.) Minthogy a közös katonai felső vezetés pontosan és rendeltetésszerűen közölte az újoncozás módozatait minden járásra vonatkozóan, a legnagyobb valószínűséggel e két említett gyalogezred valamelyikéhez vonult be a napló írója.

A mozgósítások megkezdése után a két gyalogezredet nem a déli frontra, hanem Galíciába vezényelték – tehát ez a tény is erősíti a Henzsel által leírtakat. A K.u.K. 5-ös gyalogosok 1914. augusztus 26-án, Komarównál, Lembergől 100 km-re északra estek át a tűzkeresztségen, a miskolci 10-es honvédek ugyanezen a napon 10 km-rel délebbre, Tarnawatkánál. Az előbbieket győztes csatával indították részvételüket a Nagy Háborúban, míg utóbbiak a nap végére visszavonulásra kényszerültek az orosz túlerő ellenében. (Bene, 1998, 53.) A nyár végi és őszi eleji harcokat nehezen viselték a szabolcsi alakulatok; már az első napok után volt olyan század, ahol a 250 fős létszámból csak 80-an maradtak. (Bene, 1998, 54.) A nagy veszteségek után az év végére a Kárpátok északkeleti előterébe voltak kénytelenek visszavonulni, majd végül Krakkótól délre, Limanowánál sikerült megállítani az orosz előrenyomulást.

Ahogy Henzsel írja, ő és csapata 1914 szeptemberében került orosz fogságba. Rövidesen útnak indították a hadifoglyokat keletre, Oroszország belseje felé. Az út körülményeiről beszámol a fentebb közölt naplóbejegyzés, azonban néhány lappal később egy másikat is találunk, melyben már az út végpontja is feltűnik:

1915. Újévben

Ez újév reggelén bánatosan s kimerülten folytatjuk utunkat gyalog, nem szekéren mentünk, mint a rabok, hanem szuronyos muszka közt. A fejünk is fáj már a sok éhezés közt. Gyalog utaztunk tizenhét napon át. Ekkor értük csak el az orosz határt. Bródnál értük az első állomást. Ott felültünk vonatra. Vitték a sok magyar bakát. Vitt a vonat szép csendesen, mink bússultunk keservesen. Sajnálunk szép magyar hazánkat, árván maradt családunkat. Bánatunkat az is tetézte; az éhség meg-szenvedése.

Itt mégis annyit tehetünk, ha pénzünk volt, vettünk, s ettünk, így érkezünk meg tizenhét napra e ronda helységbe, Merv városába. Itt töltjük most napjainkat búban és bánatban, értetek sokat gondolva mindig jobban, jobban. Kérem szüntelenül a Jó Istent, nélkülem is érjete meg sok boldog újévet, kérjétek ti is az egek urát, vezérelje közibétek hű, édes gyermekét.

A fogság és versei

A Henzsel Mihály által Mervként leírt település az egykori selyemút-menti Mervet jelöli Turkesztán déli részén, a mai Türkmenisztán területén, a Kara-kum-sivatag egy nagyobb oázisában, a Murgab folyó mentén.

A történelmi Merv, mint tágabb történelmi-földrajzi régió egy meglehetősen lak(hat)atlan és kietlen vidéken helyezkedik el, amely egészen a 13. századig a

Selyemút egyik legfontosabb kereskedő- és oázisvárosa volt feltehetően már a Kr. e. I. évezredtől – nevét már a Zend-Aveszta is említi.⁴ A város virágzását a szeldzsuk uralom idején élte, majd a mongol hódítás vetett véget az aranykorszaknak 1221-ben, lakhatatlanná téve a területet. (Herrmann, 1999.)

Ezt követően különböző birodalmak perifériáján létezett évszázadokon át; 1510-től Perzsia határvidéki területe volt, amíg 1856-ban a tekketurkománok foglalták el, és rablóbarlanggá, valamint a belső-ázsiai rabszolga-kereskedelem egyik „virágzó” központjává tették. Arról, hogy ez mennyire így volt még az 1910-es években is, a későbbiekben Henzsel Mihály egy verse is tanúskodik, s amikor ő 1915-ben Mervbe érkezett, a település már éppen 30 éve a cári Oroszország uralma alatt állt.

A fogság helyszínével is foglalkozik egy 1916 márciusában, Genfben kiadott francia nyelvű Vöröskereszt-jelentés több oroszországi hadifogolytábor egészségügyi helyzetével kapcsolatban.⁵ F. Thormeyer és Dr. F. Ferrière jelentése az oroszországi hadifogolytáborokban 1915 októbere és 1916 februárja között tett látogatásaikról szól, amely részletes megfigyeléseket tartalmaz a különböző táborok körülményeiről a lakhatás, az ételmezés, a higiénia és az orvosi ellátás tekintetében. A jelentés kitér a foglyokkal való általános bánásmódra, a munkájukra és a morál állapotára is. A dokumentum két fő részre oszlik: egy általános jelentésre és az egyes táborokról szóló különjelentésekre.

A Vöröskereszt megbízottai 1915. november 6-án tartottak szemlét a mervi hadifogolytáborban, mely során rögzítették, hogy a foglyok száma 1107 fő volt, melyből 7 tiszt. A foglyok egyszintes, hosszú, nagyméretű barakkokban voltak elszállásolva a város külterületén, melyek mindegyike három helyiségből állt, ahol a foglyok emeletes faágyakon aludhattak szalmán. Az elkerített tábor területén működött konyha, kenyérsütő épület és egy kantin is, amit a foglyok előszeretettel látogattak. Az ivóvizet egy közeli kútból biztosították a táboron kívülről, ahonnan lovas szekérrel történt a szállítás, vagy maguk a foglyok hordták be azt kannákban. A latrinákról azt írták, hogy megfelelő higiéniaszinttel bírnak, azonban a mosdási lehetőségek korlátozottak. A foglyok öltözetét jobb állapotúnak ítélték, mint általában a hadifoglyok esetében, sőt körletenként működtek „cipész- és varróműhelyek”, ahol a hozzáértők javították a sorstársak ruháit, csizmáit. (Rapport, 1916, 107–108.)

⁴A (Zend-) Aveszta egy, a Kr. e. I. évezredben keletkezett szent könyv, a zoroasztrizmus híveinek, Zarathustra követőinek könyve, az iráni (perzsa) irodalom legrégebbi emléke. Magyarul: Zajti Ferenc: *Zarathustra Zend-Avesztája*. Budapest, 1919.

⁵Documents publiés à l’occasion de la Guerre Européenne (1914–1916). Rapport de MM. F. Thormeyer et Dr. F. Ferrière jr. sur leurs visites aux camps de prisonniers en Russie. Librairie Georg & Cie. Geneve, 1916. A továbbiakban: Rapport.

Az elvégzendő munkák közé tartozott az útépités, -karbantartás és a vízvezeték-fektetés, azonban alapvetően nem volt sok feladat a tábor körül, ezért a legtöbben keveset vagy ritkán dolgoztak. A lelki élet gondozásáért kezdetben egy római katolikus pap felelt, aki a jelentés idején már nem tartózkodott a tábor területén. A 7 tiszt kapcsán megjegyzik, hogy reggel 8 és este 8 óra között teljes szabadságot élveztek; kíséret nélkül mehettek be a városba, könyveket és egyéb személyes tárgyakat tarthattak maguknál. (Rapport, 1916, 109.)

Az egészségügyi jellegű problémák közül a maláriát és a tifuszt emelték ki a szervezet küldöttei. Az 1915-ös nyáron az akkori közel 1800 fős állományból csupán 120-an nem jelentettek beteget, és noha megfelelőnek minősítették a gyógyszerkészleteket, fél éven belül több, mint 400 haláleset történt főként a két említett betegség folyamányaként. (Rapport, 1916, 110.)⁶

Henzsel Mihály alapvetően kevés konkrétumot említ a hadifogolytábor kapcsán az állapotokról vagy az ottani életéről. A naplóban nincs többé elbeszélő rész, csupán a versek, melyek túlnyomó része az író érzelmeit, lelkiállapotát és hazajutás iránti vágyát képezik le. Egy-egy írásban néha feltűnik a barakk, a munka vagy panaszok a csekély ellátás miatt. „Fogságunk” című versében így ír ottani hónapjairól:

Fogságunk

*Láttam egy szép hollót, szárnya le van metszve.
Sétál az udvaron, szabadon eresztve.
Rabságát megszokta, már senkitől nem fél,
holmi maradékon, szeméten éldegél.
Ilyen a mi sorsunk, csak rosszabb ne lenne.
Egye meg a fene!*

*A sorsunk keserű, mióta itt vagyunk.
A fekete kenyér savanyú, amit kapunk.
Levest adnak eleget, kétszer is napjában,
hústól nem lesz csömör az ember hasában.
Minden tűrhető, csak halles ne lenne.
Egye meg a fene!*

*Hogy itt kell szenvednünk, biz ez furcsa eset,
de hiába, másképp ez nem történhetett.
Két út volt, vagy halál, vagy a muszka elfog,
hiszen muszkából is van fogoly elég sok.
Mint mi, biztosan az tízszer annyi lenne.
Egye meg a fene!*

*Gondoltam már sokszor, hogy egy szép napon
a köpenyemet a vállamra akasztom.
Búcsút mondok a nagy kaszármánának,
s nekivágok a nagyvilágnak.
De ha elfognak, mi hasznom lesz benne?
Egye meg a fene!*

*A muszka a foglyot dolgozni is hajtja,
reggeltől napestig a földet hordatja.
Nem volna ez nagy baj, ámde nyoma tabak
Folyna is a munka, ha kopekot adna,
csak de fukar a muszka, így ő elszegényedne.
Egye meg a fene!*

*Ott sétál a baka a heti vásáron,
lát ott sok csáját, lángost, szinte nyála csorog,
s midőn addig jutott, hogy a lángost eszi,
a sok nép közt elfut, s jó kosztját otthagya,
mert közeleg a rendőr s úgy villog a szeme.
Egye meg a fene!*

⁶ Bolek Zoltán 2024-es tanulmánya alapján az oroszországi hadifogolytáborokban tomboló betegségek és járványok kapcsán részben megerősítést nyer a tifusz súlyossága. Ezen kívül, más táborokban jelentős számú áldozatot szedett a skorbut, a skarlát, a vérhas és a gümőkór (tbc). (Bolek, 2024.)

*Közelebb vagyunk a naphoz Ázsiában.
Nekünk még télközép, s itt már nyár van.
Kerülget is a láz sűrűn bennünket már,
s a kirgiz még mindig bundás sapkában jár.
Hogy nem robban szét a hőségtől a feje?
Egye meg a fene!*

*Jöjtek most közénk, s egyszerre kiáltuk,
vesszen a muszka sereg! Vesszen el a cárjuk,
pusztuljon örökre egész Oroszország!
Virradj fel óh, szép nap, te boldog szabadság,
s ha innen kimegyünk, e ház süllyedjen le!
Egye meg a fene!*

Ázsia, Merv 1915.

A Vöröskereszt-jelentés szerint a táborban lakó tisztek kíséret nélkül is járhattak a közeli városba, de a sorkatonákra ez alapvetően nem volt érvényes. Előfordult azonban olyan alkalom, amikor ők is kimehettek. A Henzsel-napló talán legkülönlegesebb bejegyzése egy olyan vers, amelyben az alábbi jelenet jelenik meg valószínűleg egy városban tett út során:

Mohamedánok

*Nagy kolompolással halad a karaván,
gazdája legelől a szürke szamarán.
Cifra ruhájában büszkén, semmi gondja,
utána tevék ballagnak szép sorba.*

*Tíz nemes állatból áll a díszes menet,
fejével mindegyik bajosan integet.
Egy öl görbe nyak s nagy púp hátukon,
mi magyarok bámulunk a látványukon.*

*Mindegyik hátára nagy teher van rakva,
de mi lehet? Magas, s le van takarva.
És előre-hátra hajladoz, integet,
gépiesen, ahogy a tevé lépeget.*

*Közelebből nézem, látom, hogy mind azok
a takaró alatt; mohamedán asszonyok.
Hogy fejük földve van, másképp nem tudnám
csak arról, hogy kilátszik a cipő a lábán.*

*Első tevé hátán kis kastély építve,
körös-körül cifra szalaggal díszítve.
Miért rendezik e nagy pompát, kényelmet?
Ki ott ül talán a legszebb lehet.*

*Elballagnak szépen, tudom nemsokára
mind el lesznek adva a heti vásárba.
Majd újakat veszen helyettük a gazdájuk,
s azokat tartja, amíg nem un rájuk.*

Merv, 1915 júniusa

A sorok egy tradicionális turkesztáni világ képét festik. Merv a 20. század elejéig megmaradt kereskedővárosnak, vásárközpontnak a Perzsiából Buharán és Szamarkandon át Kínába tartó út mentén. Noha Belső-Ázsia orosz kézre kerülése után, legkésőbb az 1870-es, 1880-as évekre hivatalosan megszűnt a rabszolga-kereskedelem, kisebb mértékben még fennmaradhatott a rendszer néhány évtizedig a birodalmi szférák szűrkezonájában, mielőtt a térség protektorátus jellegű kánságait – Khíva, Buhara, Kokand, Kazah – az oroszországi polgárháború után betagozták a szovjet közigazgatásba. (Becker, 1968.) Henzsel 1915 nyarán valószínűleg ennek a letűnt időnek látta az egyik utolsó felvonását, tevékaravánok élén keleti kelmében vonuló kufárok, és talán vásárra szánt emberek képében.⁷

⁷ Belső-Ázsia vidékeinek hangulatát és később Henzsel Mihály által átélt valóságát néhány évtizeddel korábbi utazásai nyomán olvasmányosan írta le Vámbéry is: Vámbéry, 1892.

Mervvel kapcsolatban szinte semmilyen más konkrét említés nem esik, csupán a versek végén lévő keltezés hordozza a hely nevét. Időnként feltűnik a kaszánya, egy jegenyefa annak az udvarán és egy folyó. A naplóban ezután szinte kizárólag versek szerepelnek két kivételtől eltekintve. A Vöröskereszt-jelentés az a reménnyel és javaslattal zárul, hogy kívánatos volna a mervi tábor kiürítése a jelentés évének nyarára. Ez még valószínűleg a háború alatt megtörtént – vagy legalábbis Henzsel egy ponton elhagyta Mervet, de még egy ideig nem tért haza –; 1916 tavaszán orosz vidéken találjuk, de már Európában:

1916. Pümkösdkor

1916. évben május 12-én, Pümkösd második napján történt Kuter Sorja Kharkov-kai palatyinán.

Mivel Pümkösd második napja nagy ünnep, a bakaság is ünnepelni akart, mivel hogy jól esett vón egy kis pihenő az elfáradt fogoly bakának. De a főmérnök, a négy szemű megbízottjával jár s kel a lakosság körül, hogy csak valahogy ki tudna szabadítani a platyinára, de nem sikerült. Aztán vagy tizenöt perc teltivel, vágatva rohannak a kozákok lóháton, s kivont karddal, s még amellett lövés is volt. Így hát kizavartak bennünket munkára s így dolgozni kellett Pümkösd második napján is. Egy kis keserű kenyérrel levest is adtak, de hústól nem volt csömör az ember gyomrában. Csája vizet is adtak eleget, de cukornak még színét se láttuk. Tehát ilyen ravasz a muszka, rókavérből való, dolgoztatja a bakát, s ami egynéhány kopek is járna, azt is a muszka zsebre vágja.

Tehát a naplóíró 1916 májusában már biztosan nem volt Mervben. A fent említett helység vagy lokáció azonosítása nehéz, talán a mai Ukrajna északkeleti régióját kell elképzelni, és a mai Harkov/Harkiv környékén elterülő síkságról van szó. A leírtak is bizonytalan állapotot jellemeznek; szintén fogságról van szó, azonban a kozák katonák és a puskalövés említése egyben a front közelségét is jelentheti – ami azonban ekkor még Galícia keleti részén volt, noha már közeledett a belsőbb orosz területek felé.

Az egyik utolsó oldalon szerepel egy rövid bejegyzés, melyben egy „Korenyó” nevű helységre történik utalás 1918 októberében:

Kelt levelem 1918. október 17-én.

Érkeztünk Korenyóba. Itt leszünk 11 nap, és aztán tovább utasítanak bennünket. Lehet, hogy haza is eresztenek pár napra. Nagyon szépen tisztelem kedves nagyanyám. Én hála Istennek egészséges vagyok, aminőt magoknak is kívánok a Jó Istentől.

Ennek a helységnek a pontos elhelyezkedését is nehéz meghatározni. A mai Ukrajna területén, a Szumi oblasztban található egy Кореньок (Korenyok) nevű falu, de megbízható források hiányában nem lehet biztos kijelentést tenni ennek kapcsán sem. Az évszám viszont felveti annak is a kérdését, hogy mi történt a két bejegyzés megírása között eltelt több, mint két évben. 1918 októberében a háború

utolsó napjaiban jártak a bakák, azonban nem a keleti fronton, amely a gyakorlatban már hónapokkal ez előtt, a breszt-litovszki béke március 3-ai megkötése után megszűnt. Henzsel egyik utolsó bejegyzése ez, arról pedig, hogy mikor és hogyan tudott hazatérni már nem ír – csak azt tudjuk, hogy sikerült.

Összegzés

A Henzsel-füzet különlegessége egyediségében áll. A verseken keresztül közvetlen kép jelenik meg azokról az érzésekről, lelkiállapotokról, és gondolatokról, amelyek a háborúban részt vevő katonák legfiatalabb nemzedékéé voltak.

A naplóíró, Henzsel Mihály útja a frontra 19 évesen az általános katonasorsot mutatja, többérvnyi mervi hadifogsága – melynek ideje alatt a naplót is írta – azonban egy ettől eltérőt. Földrajzilag a cári Oroszország Magyarországtól egyik legmesszebb elhelyezkedő hadifogoly-táborába került, ahol egy ismeretlen – néhány leírt esemény alapján egzotikus – kultúrával találkozott, azonban talán az írás és a versek segítségével is, de túlélte a harctér és a fogság megpróbáltatásait, és a háború után hazatért szülővárosába, Nyíregyházára.

A napló gyalogos katona személyes élményeinek gyűjteménye, nem tiszti memoár vagy polgári elmélkedés, de mint ahogy minden első világháborús napló és feljegyzés egyedülálló munkaként érvényesül a jelenből visszatekintve, úgy minden „újra megtalált” napló egy új nézőpontot hordoz, így árnyalva az első világháborúról – végeredményben pedig a múltból – való tudásunkat.

Forrás- és irodalomjegyzék

Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltára – Születési Anyakönyvek anyagai

Nyíregyházi Evangélikus Egyházközség Levéltára – Házassági Anyakönyvek anyagai

Documents publiés à l’occasion de la Guerre Européenne (1914-1916). *Rapport de MM. F. Thormeyer et Dr. F. Ferrière jr. sur leurs visites aux camps de prisonniers en Russie.* Librairie Georg & Cle. Geneve, 1916.

Becker, Seymour: *Russia’s Protectorates in Central Asia. Bukhara and Khiva, 1865-1924.* Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, USA, 1968.

Bene János: *Nyíregyháza katonasága (1867-1944).* In Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Füzetek II. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára. Nyíregyháza, 1998.

Berend Miklós: *Berend Miklós hadi önkényes honvéd törzsorvos harctéri naplója. Adatok a magyar honvédség, főképp az 5. h. huszárezred történetéből.* Singer és Wolfner, Budapest, 1916. Reprint kiadás: História Antik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2012.

Bolek Zoltán: Hadifogolysorsok Oroszország európai részén. Hadtudományi Szemle, 17, évf., 2. sz., 73-83. Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2024.

Galántai József: *Az első világháború*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 1988.

Henzsel Mihály: *Emlékirati kiskönyv. Versek Mervből – 1914-1918*. Szerk.: Buczkó József. Kálmánháza Község Önkormányzata. Kálmánháza, 2021.

Herrmann, Georgina: *Monuments of Merv: Traditional Buildings of the Karakum*. Society of Antiquaries of London, London, 1999.

Katona Csaba: *Mit adtak nekünk a magániratok? Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában*. Belvedere Meridionale, 29. évf., 3. sz., 99–110. old. Budapest, 2017.

Kunt Gergely: *Az idő partján: egy hadifogolynapló narratív pszichológiai elemzése*. Budapesti Negyed, 18. évf., 2. sz., 141-161. old. Budapest, 2010.

Kunt Gergely: *Ennél intimebb nem is lehetne a történelem*. 2018. Online: https://hvg.hu/kultura/20180524_Ennel_intimebb_nem_is_lehetne_a_tortenelem.

Vámbéry Ármin: *Közép-ázsiai utazás*. Athenaeum Kiadás, Budapest, 1892.

Zajti Ferenc: *Zarathustra Zend-Avesztája*. Budapest, 1919.

Mellékletek

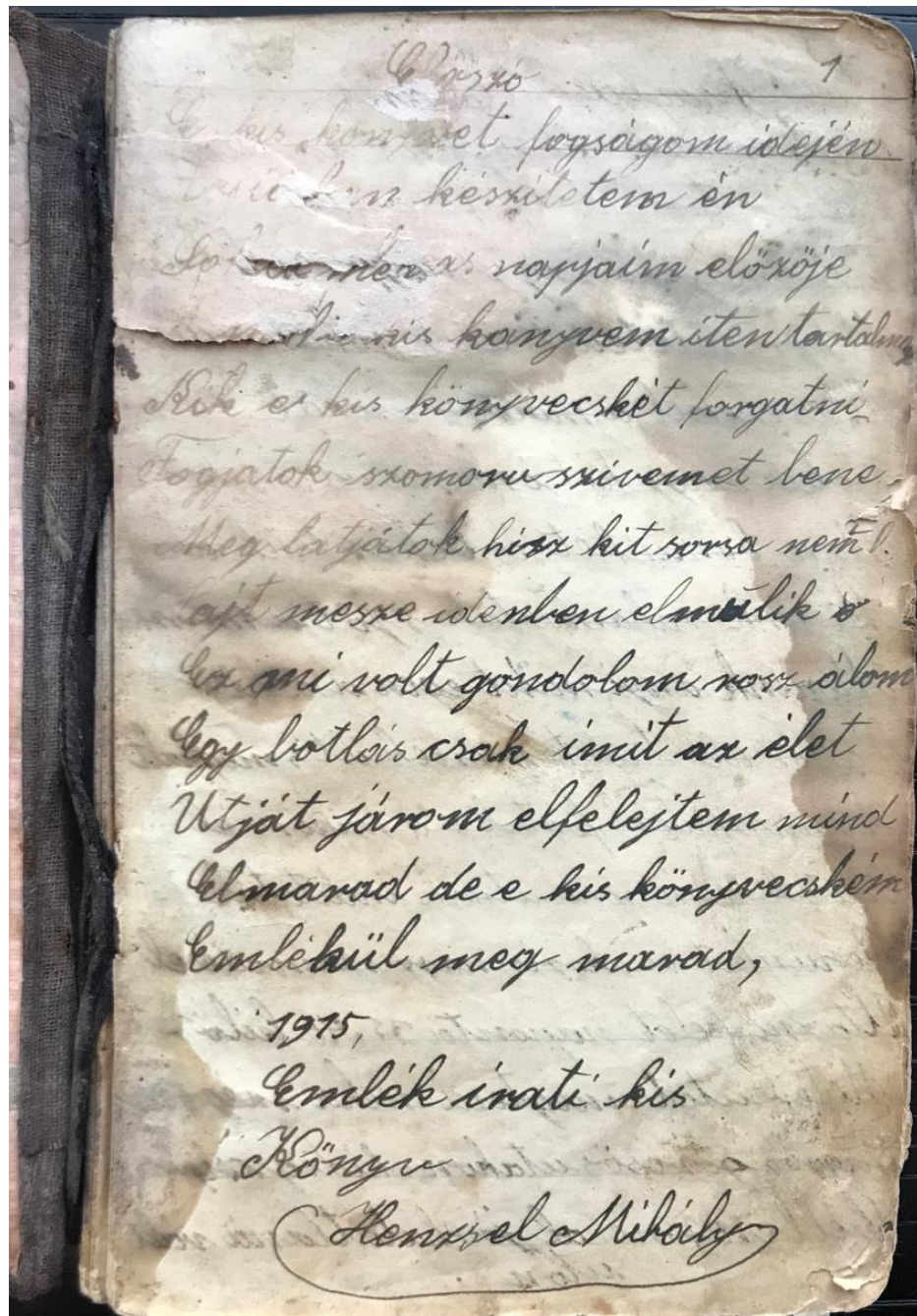

Osztrák-magyar katonák Galíciában 1916-ban. Forrás: Fortepan

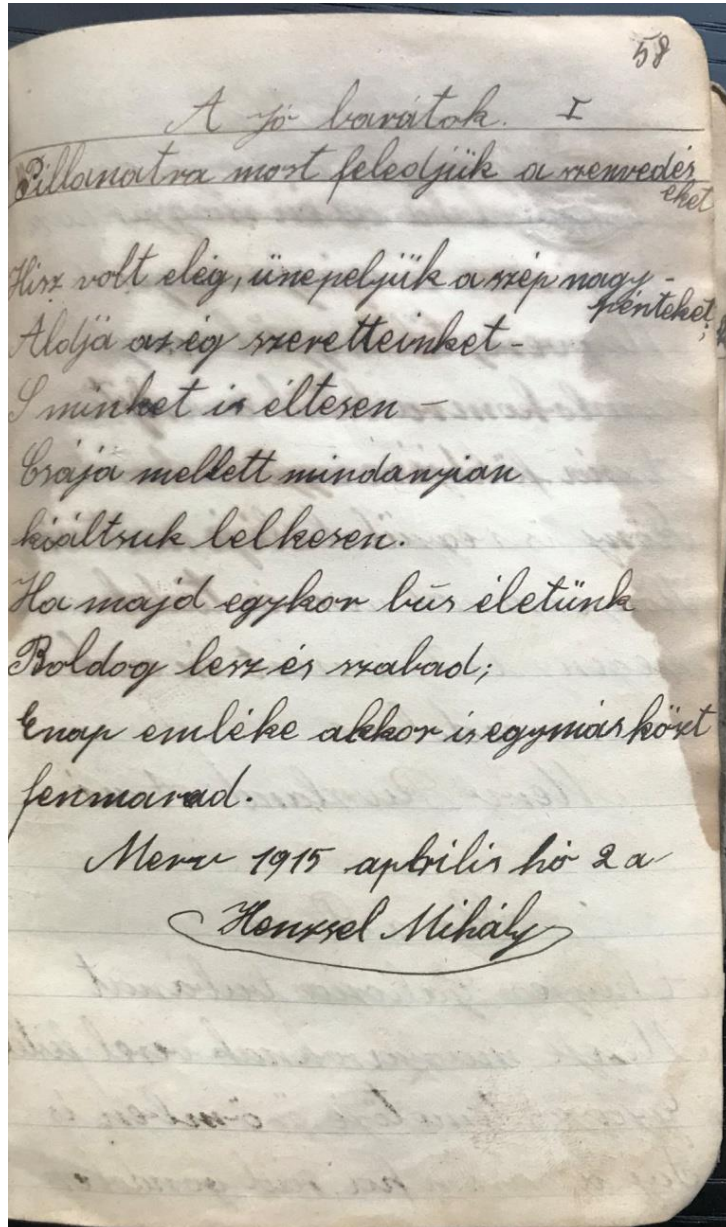

Mervi utcarészlet egy 1890-es felvételen⁸

⁸ A fénykép Paul Nadar (1820-1910) francia fotográfus és újságíró felvétele, melyet 1890-es közép-ázsiai útja során készített. Online: <https://rus-turk.livejournal.com/315028.html?thread=2852756#t2852756> .

A Henzsel Mihály által írt előszó

Egy vers a naplóból